

Ewa Kula

Problematyka wychowania i nauczania elementarnego w twórczości nauczycieli rządowych szkół średnich Królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym

Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne 11,
153-166

1996

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ewa Kula

PROBLEMATYKA WYCHOWANIA I NAUCZANIA ELEMENTARNEGO W TWÓRCZOŚCI NAUCZYCIELI RZĄDOWYCH SZKÓŁ ŚREDNICH KRÓLESTWA POLSKIEGO W OKRESIE MIĘDZYPÓWSTANIOWYM

Upadek powstania listopadowego spowodował, oprócz zahamowania życia gospodarczego i kulturalnego Królestwa Polskiego, niekorzystne zmiany w szkolnictwie. Najważniejsze z nich to likwidacja Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Politechnicznego i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie. Nie otwarto instytutu pedagogicznego, Instytutu Nauczycieli Elementarnych w Puławach, a liczba publicznych szkół elementarnych zmniejszyła się o połowę w porównaniu z 1830 r.¹ Sprawy szkolnictwa regulowała zatwierdzona przez cara w kwietniu 1833 r. ustawa, stawiająca przed szkołami elementarnymi zadanie „rozkrzewienia początkowych, mniej więcej potrzebnych wiadomości, pomiędzy ludźmi nawet najniższej klasy”².

Szkoły elementarne podporządkowane zostały inspektorom szkół obwodowych, nad którymi nadzór sprawowali dyrektorzy gimnazjów wojewódzkich, podlegli z kolei Radzie Wychowania Publicznego. Program szkół elementarnych w porównaniu do realizowanego w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego został znacznie ograniczony. Zalecano nauczanie tylko religii z historią świętą, pisania, czytania i rachunków w zakresie czterech działań arytmetycznych. Ograniczono również treści nauczania, m.in. języka polskiego, likwidując podstawy gramatyki języka polskiego podczas nauki pisania i czytania³. Cel i funkcje szkoły elementarnej, zapewne w obawie przed upowszechnieniem oświaty wśród chłopów, okrojono również sformułowaniem, wedle którego miała ona jedynie

¹R. Gerber, *Szkolnictwo Królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” (dalej: RDO), t. 3, Wrocław 1960, s. 42.

²J. Kucharski, *Epoka paskiewiczowska. Losy oświaty*, Warszawa-Kraków 1914, s. 126.

³Por.: E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807-1831*, Warszawa 1960, s. 127; W. Cabań, *Szkolnictwo elementarne na ziemi kielecko-radomskiej (1809-1862)*, Kielce 1983, s. 144.

ułatwić nabycie podstawowych wiadomości, a nie podawać wiadomości niezbędne⁴.

Zmiany w szkolnictwie elementarnym, po ustanowieniu w 1839 r. Okręgu Naukowego Warszawskiego, podporządkowanego Ministerstwu Oświaty w Petersburgu, oraz po zatwierdzeniu w 1840 r. nowej ustawy szkolnej, polegały głównie na dążeniu do ujednoczenia programów szkolnych z systemem edukacyjnym Cesarstwa Rosyjskiego. Wprowadzono wtedy do tych szkół nauczanie języka rosyjskiego, co było zasadniczym elementem realizowanej w Królestwie polityki rusyfikacyjnej. Program nauczania w szkołach elementarnych był także określany treścią przekazywanych przez władze podręczników. Ustawa przewidywała istnienie przy każdej szkole zbioru „moralnych i innych użytecznych książeczek, zastosowanych do pojęcia ludu niższego stanu”⁵. Równocześnie pod pretekstem wyposażenia warsztatu dydaktycznego nauczycieli sprowadzano do Królestwa wiele dzieł wydanych w Cesarstwie Rosyjskim, tendencyjnych i mało wartościowych, z których większość przetłumaczono na język polski⁶.

Omówienie podręczników zalecanych przez Radę Wychowania Publicznego do użytku szkół elementarnych wykracza poza problematykę niniejszego artykułu. Zagadnienia te zostały opracowane m.in. przez M. Adrianek⁷, W. Cabana⁸ i E. Podgórką⁹. W niniejszym artykule podjęto próbę zaprezentowania zainteresowań twórczych nauczycieli szkół średnich Królestwa Polskiego, zatrudnionych w tych szkołach w okresie międzypowstańcowym, w dziedzinie nauczania i wychowania na szczeblu elementarnym, na podstawie ich publikacji. W wyniku kwerendy bibliotecznej udało się ustalić, że spośród ponad 1200 nauczycieli problematykę tę uwzględniały w swojej pracy naukowej lub w piśmiennictwie 24 osoby¹⁰.

⁴ K. P o z n a ń s k i, *Sprawa przebudowy oświaty i wychowania w Królestwie Polskim po 1830 r.*, RDO, t. 23, Wrocław 1980, s. 80.

⁵ Cyt. za: E. P o d g ó r s k a, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1966, s. 42.

⁶ M. A d r i a n e k, *Książki szkolne w Królestwie Polskim w latach 1832–1842*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1984, nr 2, s. 145.

⁷ Tamże.

⁸ W. C a b a n, *Szkolnictwo elementarne*.

⁹ E. P o d g ó r s k a, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi*.

¹⁰ Nazwiska nauczycieli zatrudnionych w szkołach średnich Królestwa Polskiego pochodzą z przygotowywanego do druku „Wykazu nauczycieli szkół średnich Królestwa Polskiego w latach 1833–1862”, zycziwie udostępnionego mi przez prof. dra hab. Adama Massalskiego. Kwerendą biblioteczną objęto: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB); K. E s t r e i c h e r a *Bibliografię polską; Encyklopedię powszechną S. Orgelbranda*, Warszawa 1883–1885; *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1–4, Lublin 1983, *Historię nauki polskiej*, t. 3, Warszawa 1977, oraz czasopisma: „Biblioteka Warszawska” z lat 1841–1862, „Gazeta Warszawska” z lat 1833–1864, „Przegląd Naukowy” z lat 1842–1848.

Status zawodowy tej grupy pracowników wymagał od nauczycieli szkół średnich wyższego wykształcenia. Po upadku powstania listopadowego nie przestrzegano bezwzględnie tego warunku; np. ustawa z 1833 r. głosiła, że o tym, kto miał uczyć w gimnazjach nie decydowało wykształcenie, lecz przydatność do spełniania tej funkcji, o czym rozstrzygała Rada Wychowania¹¹, jednak wykształcenie nauczycieli było przedmiotem kontroli i nie mogło być niższe od programu gimnazjalnego. Spośród 24 nauczycieli objętych badaniami 17 miało wykształcenie uniwersyteckie, 1 ukończył instytut nauczycieli elementarnych, 4 było absolwentami gimnazjów, 1 ukończył Instytut Pestalozziego (brak danych o 1 nauczycielu). Wyższe wykształcenie miało wpływ na wyższe aspiracje tej grupy, w odróżnieniu od nauczycieli szkół elementarnych¹². Ponad połowa osób wymienionych w niniejszym artykule prowadziła badania oraz działalność popularyzatorską w takich dyscyplinach, jak filozofia, nauki filologiczne, pedagogika, nauki przyrodnicze.

Publikacje nauczycieli szkół średnich Królestwa Polskiego w zakresie będącym przedmiotem niniejszej pracy oprócz podręczników i elementarzy obejmowały również wskazówki dla rodziców i opiekunów dotyczące wychowania domowego i rozważania na temat wartości wychowania publicznego. Wśród tych prac były też przewodniki metodyczne do nauczania początkowego, podkreślające znaczenie poszczególnych przedmiotów.

Pisaniem elementarzy zajęło się 11 nauczycieli szkół średnich.

Jan Bańkowski (ur. 1800), w latach 1834–1850 nauczyciel pedagogiki i języka niemieckiego w Instytucie Nauczycieli Elementarnych w Łowiczu, a od 1844 r. w Radzyminie, był autorem *Elementarza polskiego dla dzieci polskich obojej płci, wszelkich stanów, plemion i wyznań* (Warszawa 1861, 2 wyd. 1862). Była to trzynastostronicowa broszurka z wydrukowanym alfabetem, cyframi arabskimi i rzymskimi. Na końcu autor zamieścił wskazówkę dla nauczycieli, aby nie uczyli dzieci od razu całego alfabetu¹³.

Ks. Jan Bogdan (1813–1882), nauczyciel religii rzymskokatolickiej w II gimnazjum w Warszawie w latach 1839–1842, napisał podręcznik *Nauka czytania polskiego. Rozwijanie umysłu, ukształcenie serca* (Warszawa 1855). Książka ta była przeznaczona do nauki początkowej przed podjęciem nauki w szkołach publicznych, a więc do nauczania domowego. Anonimowy recenzent ocenił tę książkę na łamach „Gazety Warszawskiej” nastę-

¹¹ A. M a s s a l s k i, *Szkolnictwo średnie Kielc do roku 1862*, Kielce 1983, s. 149.

¹² R. C z e p u l i s - R a s t e n i s, *Inteligencja, w: Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, Wrocław 1979, s. 331–332.

¹³ J. B a Ń k o w s k i, *Elementarz polski dla dzieci polskich obojej płci, wszelkich stanów, plemion i wyznań*, Warszawa 1862, s. 13.

pująco: „Układ i dobór przykładów skłania mimo woli dziecko do rozbioru, do przyjmowania zasad moralności i religii, które w każdej społeczności są jedynymi, trwałymi jej podstawami”¹⁴.

Antoni Celichowski (1818–1909), od 1860 r. nauczyciel języków łacińskiego i niemieckiego w III szkole powiatowej i od 1862 r. równocześnie w Gimnazjum Realnym w Warszawie, autor jednego z memoriałów oceniających projekt reformy szkolnej Aleksandra Wielopolskiego, napisał podręcznik *Nauka czytania i pisania według zasad za najlepsze uznanych wypracowana* (cz. 1, Warszawa 1862). Książka ta doczekała się 23 wydań; ostatnie ukazało się w 1905 r. Podręcznikiem dla nauczycieli była książka *Pierwsza nauka z małymi dziećmi dla użytku szkół elementarnych i domowego zajęcia podług A. Diesterwega* (Warszawa 1882). Autor na wstępie wyjaśnił, że drugim celem książki, oprócz nauki elementarnej, jest wzbogacenie języka dzieci ojczystymi wyrazami technicznymi w związku z upowszechniającą się, głównie wśród rzemieślników, terminologią niemiecką. Między innymi proponował zastąpienie nazwy atramentu lub inkaustu terminem czernidło¹⁵.

Wincenty Dawid (1816–1897) był nauczycielem języka polskiego w 1842 r. w gimnazjum w Suwałkach, a następnie w latach 1843–1844 i 1857–1862 w szkole powiatowej realnej w Lublinie (przerwa w zatrudnieniu spowodowana była zesłaniem na Kaukaz, gdzie w latach 1844–1853 służył w wojsku)¹⁶. Był autorem podręcznika *Metoda początkowego nauczania, czyli przewodnik dla rodziców, początkowych nauczycieli i w ogóle dla osób kierujących pierwszą nauką dzieci* (Lublin 1868). Książka ta była efektem wieloletniego doświadczenia Dawida. Uzasadniał w niej konieczność nauczania pogładowego, określał trzyletni okres nauki początkowej, którą powinien prowadzić jeden nauczyciel. Wcześniej podkreślał znaczenie edukacji początkowej w artykule *O nauczycielstwie początkowym*. Napisał wówczas, że jest ona „podstawą całego dalszego rozwoju umysłowego, jest opoką, na której ma się wznieść z czasem gmach całej nauki”¹⁷. Poglądy Wincentego Dawida z entuzjazmem podzielał Władysław Nowicki w recenzji książki zamieszczonej w „Bibliotece Warszawskiej”¹⁸.

Rosjanin Piotr Dubrowski (1813–1882), sławista, nauczyciel języka rosyjskiego w Instytucie Nauczycieli Elementarnych w Łowiczu w 1838 r.,

¹⁴ „Gazeta Warszawska” 1855, nr 20, s. 3.

¹⁵ A. Celichowski, *Pierwsza nauka z małymi dziećmi dla użytku szkół elementarnych i domowego zajęcia podług A. Diesterwega*, Warszawa 1882, s. 4.

¹⁶ T. Turkowski, *Dawid Wincenty (1816–1897)*, PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 462.

¹⁷ „Przegląd Tygodniowy” 1866, nr 28–30.

¹⁸ „Biblioteka Warszawska” t. 3, 1868, s. 483–487.

a następnie w szkołach warszawskich: obwodowej w latach 1839–1840, gimnazjum gubernialnym w latach 1841–1842 i w szkole powiatowej w 1843 r. napisał podręcznik *Kniga dla czтения. Książka do czytania rosyjskiego, polecona przez J. W. Ministra Oświecenia narodowego do użytku w I klasie gimnazjów, szkół powiatowych, instytutów naukowych prywatnych i szkół elementarnych*, (Warszawa 184(?), 2 wyd. 1844, 7 wyd. 1870). Książka ta przekazana została do szkół Królestwa Polskiego w 1842 r. i obejmowała w języku polskim i rosyjskim zbiór najczęściej używanych wyrazów i wyrażeń, wzory potocznej konwersacji oraz przykłady do tłumaczenia z języka polskiego na rosyjski¹⁹.

Adolf Kudasiewicz (1820–1865), językoznawca, w 1852 r. nauczyciel języka polskiego w szkole wyższej realnej w Szczepieszynie, a w latach 1853–1858 i 1861–1862 w Instytucie Szlacheckim w Warszawie oraz równolegle w latach 1859–1862 na pensji żeńskiej rządowej w Warszawie, autor wielu prac naukowych z zakresu językoznawstwa²⁰, jedną z nich poświęcił nauczaniu elementarnemu. Była to praca *Kurs początkowy nauki języka polskiego* (Warszawa 1861). Książka spotkała się z przychylną oceną na łamach „Biblioteki Warszawskiej”. Mogła ona stanowić – zdaniem recenzenta podpisanego inicjałami R. G. – odrębną i zamkniętą całość, przeznaczoną dla potrzeb jednoklasowej szkoły elementarnej²¹. Nowością w tej książce było rozwinięcie przez Adolfa Kudasiewicza wywodów na temat początków mowy ludzkiej. W *Encyklopedii wychowawczej* do zalet *Kursu początkowego* zaliczono dokładność w opracowaniu szczegółów i dobrze ułożone przykłady do ćwiczeń ortograficznych, a do jego wad – rozwlekłość i chaotyczność w rozkładzie materiału²².

Autorem elementarza był również **Fryderyk Henryk Lewestam** (1817–1878), historyk literatury, w latach 1844–1850 nauczyciel historii literatury powszechnej w gimnazjum gubernialnym, a następnie w latach 1851–1854 w II szkole powiatowej w Warszawie. Była to książeczka *Abecadlnik* (Warszawa b.r.w.), jednak nie udało się odnaleźć żadnego jej egzemplarza.

Teodozy Sierociński (1789–1857), pedagog i językoznawca²³, profesor języka polskiego w gimnazjum gubernialnym w Warszawie w latach 1834–1843, a później do 1850 r. na Kursach Dodatkowych Pedagogicznych i w Aleksandryjskim Instytucie Wychowania Panien, przeznaczył dla po-

¹⁹ M. A d r i a n e k, *Książki szkolne w Królestwie Polskim*, s. 158.

²⁰ S. K o n a r s k i, *Kudasiewicz Adolf (1820–1865)*, PSB, t. 16, Wrocław 1971, s. 98–99.

²¹ E. G., *Kurs początkowy nauki języka polskiego przez Adolfa Kudasiewicza, Warszawa 1861. Kurs drugi nauki języka polskiego, 1862*, „Biblioteka Warszawska” t. 3, 1862, s. 147–150.

²² *Encyklopedia wychowawcza*, t. 6, Warszawa 1904, s. 419–420.

²³ *Nowy Korbut*, t. 8, s. 173–175.

trzeb najmłodszych dzieci podręczniki: *Nowy elementarz dla dobrych dzieci* (Warszawa 1832), *Pierwsze zasady gramatyki polskiej* (Warszawa 1838), *Zasady poprawnego czytania i pisania po polsku, z załączeniem wypisów dla wprawy w czytanie* (Warszawa 1845, 2 wyd. 1847), *Nowy sposób uczenia czytać w krótkim czasie, z dołączeniem wypisów dla wprawy w czytanie* (Warszawa 1862). W szkołach elementarnych Królestwa Polskiego, po zmianach wprowadzonych ustawą z 1833 r., prawdopodobnie korzystano z *Nowego elementarza dla dobrych dzieci*²⁴.

Antoni Waga (1799–1890), profesor historii naturalnej w latach 1834–1840 w II gimnazjum w Warszawie i w latach 1842–1843 w gimnazjum gubernialnym, był autorem *Książki dla dobrego chłopca (dzieło wyłącznie przeznaczone do wprawienia małych dzieci w czytanie pism rozmaitych)* (Warszawa 1826), którą Karol Estreicher w *Bibliografii polskiej* zaliczył do dorobku tego znakomitego przedstawiciela nauki polskiej²⁵.

Stanisław Waśniewski (około 1801–1858), nauczyciel języka polskiego w II gimnazjum (1834–1848) i III szkole powiatowej w Warszawie (1849–1858), był autorem podręcznika *Nauka czytania i pisowni, wedle najgruntowniejszych zasad ułożona, podająca sposobność do poznania mechanizmu mowy polskiej i do uczynienia spieszego z niej postępu; z dołączeniem sposobu liczb pisania, krótkiej geografii, tudzież stosownych uwag nad językiem, dla poczynających uczyć się czytać, pisać po polsku i rachować* (Warszawa 1848). Załącznikiem do tego elementarza były *Przypisy do nauki czytania i pisowni polskiej* (Warszawa 1848), zawierające uwagi: 1. o początkowej nauce dzieci, 2. ostrzeżenie względem przyjętych nowości, 3. sposób uczenia podług tej książeczki. We wspomnieniach Jana Liedera, ucznia Stanisława Waśniewskiego, czytamy, że „dziełko to wywołało silną opozycję krytyków, bowiem autor wprowadził litery nowego kształtu, skracające i uwydatniające brzmienie, odrzucał metodę sylabizowania, a popierał czytanie od razu po poznaniu liter”²⁶. Natomiast Antoni Waga w recenzji tej książki stwierdził, że Stanisław Waśniewski nie stworzył nic nowego w dziedzinie nauczania języka polskiego i nie chciał swoich uczniów prowadzić dalej, jak do pisania liter²⁷.

Franciszek Zatorski (1800–1849), nauczyciel geografii, historii powszechnej, języków polskiego i łacińskiego w gimnazjum gubernialnym w Warszawie (1837–1838) oraz w gimnazjach: w Sejnach (1839), Suwał-

²⁴ Por.: W. C a b a n, *Szkolnictwo elementarne na ziemi kielecko-radomskiej*, s. 144.

²⁵ K. E s t r e i c h e r, *Bibliografia polska*, t. 5, s. 3.

²⁶ J. L i e d e r, *Szkoła wojewódzka. Gimnazjum II na Lesznie w Warszawie*, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, rkps 2274, s. 147.

²⁷ A. W., recenzja w „Bibliotece Warszawskiej” t. 2, 1849, s. 177–180.

kach (1840–1841), Łukowie (1842–1844) i Siedlcach (1845–1849), napisał *Kolędę dla dzieci, czyli nowy elementarz z obrazkami* (Warszawa 1836). We wstępie autor wyjaśnił, że uczył w szkołach elementarnych w Warszawie i ta książeczka jest owocem jego praktyki pedagogicznej²⁸. Autor łączył naukę czytania z elementami historii naturalnej. Ilustracje przedstawiały rośliny lub zwierzęta (z opisem, gdzie występują, do czego mogą być przydatne w gospodarstwie domowym), których nazwa zaczynała się na daną literę alfabetu. Elementarz zawierał również modlitwy, przykazania, wprowadzenie do gramatyki, geografii oraz tabliczkę mnożenia. Rozszerzoną wersją tego elementarza był *Skarbiec dla dzieci, czyli nowy abecadnik z obrazkami, zawierający prócz nauki czytania, początki historii naturalnej, geografii, gramatyki i arytmetyki, powieści, bajki i powinszowania napisany przez przyjaciela dzieci* (Warszawa 1845), a także wydany już po śmierci autora *Elementarz polski czyli nauka czytania polskiego, modlitwami, katechizmem katolickim, małymi powiastkami i bajeczkami ułożony przez przyjaciela dzieci* (Brześć Litewski 1860).

Następną grupą książek pisanych przez nauczycieli szkół średnich dla potrzeb nauczania elementarnego były podręczniki do gramatyki, arytmetyki oraz przewodniki metodyczne dla nauczycieli.

Autorem podręcznika do gramatyki języka polskiego był **Leopold Winkler** (ur. 1832), nauczyciel języków polskiego i łacińskiego oraz geografii w szkole powiatowej realnej w Piotrkowie w latach 1859–1862. Była to *Gramatyka języka polskiego, obejmująca naukę o częściach mowy i ich odmianach, oraz ortografię sposobem katechetycznym ułożona* (cz. 1, Warszawa 1862). Ignacy Boczyliński, który zamieścił w „Bibliotece Warszawskiej” recenzję tego podręcznika, stwierdził, że dzieło „powinno być rozpowszechnione i zastosowane w szkołach elementarnych, ludowych i nawet w pierwszych klasach średnich zakładów naukowych”. Podkreślił też znaczenie celu tej książki, którym było „wzbudzenie zamiłowania w pracy nad mową ojczystą [...] i położenie przez to podstaw do gruntownej jej znajomości w narodzie”²⁹.

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że omawiana książka ukazała się w 1862 r., a więc po wejściu w życie reformy Wielopolskiego, polonizującej szkołę i stwarzającej wielkie możliwości jej rozwoju. W świetle ustawy z 1833 r., jak już wspomniano, nie przewidywano nauczania gramatyki języka polskiego w szkołach elementarnych.

Autorami podręczników do arytmetyki byli: **Antoni Barciński** (1803–1878), profesor arytmetyki i geometrii w gimnazjum gubernialnym

²⁸ F. Zatorski, *Kolęda dla dzieci czyli nowy elementarz z obrazkami*, Warszawa 1836, s. 2.

²⁹ I. Boczyliński, recenzja w „Bibliotece Warszawskiej” t. 3, 1864, s. 343–348.

w Warszawie w latach 1834–1844 oraz od 1836 r. na Kursach Dodatkowych Pedagogicznych – napisał *Popularny wykład początków arytmetyki, obejmujący liczenie, działania na liczbach całkowitych, wiadomość o miarach i wagach, działania na liczbach wielorakich i zastosowania działań arytmetycznych do rozwiązywania zagadnień z życia potocznego* (Warszawa 1843, 2 wyd. 1856); **Michał Brzostowski** (1805–1867), nauczyciel matematyki w szkole obwodowej w Sandomierzu w 1837 r., a w latach 1838–1862 w gimnazjum gubernialnym w Warszawie, przetłumaczył z języka francuskiego *Arytmetykę dla początkujących*, napisaną przez Veron Verniera (Wilno 1833, 2 wyd. 1839); **Michał Olędzki**, nauczyciel literatury polskiej i łacińskiej w gimnazjum w Łomży w latach 1836–1850 oraz w gimnazjum gubernialnym w Warszawie w 1851 r., autor *Metody uczenia czterech działań początkowych arytmetyki* (Warszawa 1956), oraz **Henryk Wernic** (1829–1905), w latach 1851–1859 nauczyciel języka polskiego w szkole powiatowej realnej w Warszawie, który napisał podręcznik *Arytmetyka obejmująca liczenie na okazach, czytanie i pisanie cyfr, cztery działania z liczbami całkowitymi i wielorakimi* (Warszawa 1897). Dwaj ostatni nauczyciele, Olędzki i Wernic nie byli matematykami i napisane przez nich podręczniki były efektem ich ubocznych zainteresowań.

Stałe dążenia zaborcy do pozbawienia szkół w Królestwie charakteru narodowego oraz działania mające na celu ograniczenie rozwoju szkolnictwa początkowego spowodowały potrzebę upowszechnienia wiedzy na temat ogromnej roli, jaką w wymienionych warunkach odgrywał nauczyciel.

Rolę i zadania nauczyciela ukazał m.in. **Feliks Jezierski** (1817–1901), filozof i językoznawca³⁰, w latach 1841–1862 nauczyciel języków polskiego i łacińskiego w gimnazjum lubelskim, w pracy *Nauczyciel ze stanowiska moralnego i naukowego* (Warszawa 1847). W pierwszej części tej książki omówił cechy charakteru dzieci i młodzieży oraz zalety umysłu, które powinien posiadać każdy nauczyciel. Zdaniem Jezierskiego nie można odzielić pracy dydaktycznej od wychowawczej, dlatego nauczycielstwo traktował jako powołanie w służbie społecznej, a nie jako zawód. W części drugiej pracy omówił metody dydaktyczne, których stosowanie ma rozwijać wszystkie zdolności każdego ucznia. Jednak praca nauczyciela nie miała polegać ani na rozwijaniu indywidualności ucznia, ani na dostarczaniu mu wiedzy empirycznej. Wiedza o faktach była drugorzędna wobec głównego procesu nauczania, którym według Jezierskiego było „wyrabianie i doskonalenie mechanizmu myślenia”. Uzasadniał również wyższość edukacji publicznej nad domową, bo tylko szkoły publiczne przygotowywały

³⁰ P. Ż b i k o w s k i, *Feliks Jezierski (1817–1901)*, PSB, t. 11, Wrocław 1965, s. 199–200.

dzieci i młodzież do życia dla społeczeństwa i narodu³¹. Bardzo oszczędna w słowach recenzja tej książki, zamieszczona przez Hipolita Skimborowicza w „Przeglądzie Naukowym”, stawiała ją „nieskończenie wyżej od »Pedagogiki« T. Sierocińskiego”³².

Problematykę tę podjął również **Emilian Konopczyński** (1839–1911), w 1862 r. nauczyciel języka łacińskiego w gimnazjum realnym w Warszawie, w artykule zatytułowanym *W sprawie kształcenia przyszłych nauczycieli i nauczycielek*, zamieszczonym w „Przeglądzie Pedagogicznym” (1882), piśmie wychodzącym w latach największego ucisku szkolnego i najgłębszego upadku szkoły, stanowiącym wówczas główne ognisko polskiej myśli pedagogicznej³³. Emilian Konopczyński był również inicjatorem utworzenia specjalnego funduszu przeznaczonego na kształcenie nauczycieli³⁴.

Józef Korzeniowski (1797–1863), pisarz, pedagog i organizator szkolnictwa³⁵, w latach 1847–1848 dyrektor gimnazjum gubernialnego w Warszawie, gdzie uczył języków: polskiego, łacińskiego i greckiego, był autorem *Instrukcji dla nauczycieli elementarnych*, którą napisał w 1850 r. Pierwsze dwa rozdziały *Instrukcji* były powtórzeniem przepisów ustawy rządowej dla szkół elementarnych z 1840 r., natomiast własne spostrzeżenia autor zawarł w rozdziale III, *Obowiązki nauczyciela przez wzgląd na jego powołanie*. Zamieścił tam wskazówki dotyczące m.in. potrzeby stałego kształcenia się nauczycieli, konieczności zachowania wzorowej postawy obywatelskiej i społecznej, wyważania kar i nagród wobec uczniów oraz stosowania najlepszych metod dydaktycznych. Od czasu wydania przez Grzegorza Piramowicza książki *O powinnościach nauczyciela* była to pierwsza praca poświęcona nauce elementarnej³⁶, którą Maurycy Straszewski zaliczył do pomników piśmiennictwa o pierwszorzędnej wartości³⁷.

W świetle ustawy z 1833 r. nauczanie elementarne było bezpłatne, ale nie przymusowe³⁸. Nie było jednak nieodzowne dla dalszej edukacji. Można je było zastąpić nauką domową, co miało duże znaczenie w wypadku

³¹ *Encyklopedia wychowawcza*, t. 6, s. 1–4; *Historia nauki polskiej*, t. 3, s. 427; J. L e p i a n k a, *Feliks Jezierski – życie i dzieło*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1989, nr 1, s. 21–38.

³² H. S k i m b o r o w i c z, recenzja w „Przeglądzie Naukowym” t. 3, 1847, s. 780–785.

³³ R. W r o c z y ń s k i, *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*, Wrocław 1958, s. 20; *Encyklopedia wychowawcza*, t. 6, s. 309.

³⁴ S. K o n a r s k i, *Konopczyński Emilian (1839–1911)*, PSB, t. 13, Wrocław 1968, s. 555.

³⁵ S. K a w y n, *Korzeniowski Józef (1797–1863)*, PSB, t. 14, Wrocław 1969, s. 169–172.

³⁶ *Encyklopedia wychowawcza*, t. 6, s. 342.

³⁷ M. S t r a s z e w s k i, *Polska oświata i szkolnictwo od zarania dziejów do 1914 r.*, w: *Encyklopedia wychowawcza*, t. 9, Warszawa 1922, z. 4–8, s. 14.

³⁸ K. P o z n a ń s k i, *Sprawa przebudowy oświaty*, s. 88.

kształcenia dziewcząt, których w r.szk. 1838/1839 w państwowych szkołach elementarnych było zaledwie 32%³⁹. Przedmiotem zainteresowań nauczycieli szkół średnich w omawianym okresie były również zagadnienia dotyczące wychowania domowego, jak też poprzez szkołę. Na skutek niskiego stanu oświaty wychowanie domowe w rodzinach chłopskich było zupełnie zaniedbane, natomiast w środowiskach inteligenckich warunki polityczne Królestwa w okresie międzypowstaniowym powodowały, że „nie wiadano, do czego właściwie dzieci sposobić i wychowywać”⁴⁰.

Rusyfikacja szkolnictwa polskiego była powodem, dla którego Ignacy Boczyliński (1826–1883), nauczyciel języków łacińskiego i greckiego w gimnazjum w Piotrkowie w latach 1847–1852 oraz w gimnazjum w Radomiu w latach 1853–1862 pisał głównie o wychowaniu i nauczaniu domowo-prywatnym⁴¹. W 1862 r. ogłosił w „Dzienniku Powszechnym” artykuły: *O wychowaniu domowym i prywatnym, O potrzebie reformy wychowania domowego, Szkoła i publiczność, O karności szkolnej, Zabawy szkolne, Dozór uczniów poza szkołą*.

Tomasz Dziekoński (1790–1845) rozpoczął pracę pedagogiczną jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego. Po utworzeniu Królestwa Kongresowego uczył w szkole w Kaliszu i w Liceum Warszawskim. Z tego okresu pochodzą jego pierwsze rozprawy o wychowaniu: *Rys moralności obejmujący przestrogi dla kończących edukację panien nader użyteczny (Program szkoły kaliskiej, 1819)* i *O wychowaniu dzieci ze szczególniejszym do płci żeńskiej zastosowaniem* (Warszawa 1828), pisane pod wpływem poglądów Klementyny z Tańskich Hoffmanowej⁴². Od 1833 r. był dyrektorem II gimnazjum w Warszawie, a od 1835 r. dyrektorem warszawskiego gimnazjum gubernialnego, gdzie uczył języka polskiego i historii. W tym czasie niekorzystnie zapisał się w dziejach wychowania, publikując w „Dzienniku Powszechnym” (1834, nr 291) artykuł, w którym, powołując się na dwudziestosześcioletnie doświadczenie pedagogiczne, opowiedział się za stosowaniem kar cielesnych i obiecywał „błogie” wyniki wzmoczonego bicia dzieci w szkołach. Polemika z tym artykułem – jak pisał J. Kucharzewski – zjawić się nie mogła⁴³. Rok później Dziekoński opublikował broszurę w języku polskim i francuskim, zatytułowaną: *Powody, jakie skłoniły do*

³⁹ R. Gerber, *Szkolnictwo Królestwa Polskiego w pierwszym dziesięcioleciu rządów Paskiewicza*, RDO, t. 2, Wrocław 1959, s. 170.

⁴⁰ M. Straszewski, *Polska oświata i szkolnictwo*, s. 7.

⁴¹ R. Skulski, *Boczyliński Ignacy (1826–1883)*, PSB, t. 2, Kraków 1936, s. 179.

⁴² J. Hulewicz, *Dziekoński Tomasz Sylwester (1790–1875)*, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 136.

⁴³ J. Kucharzewski, *Epoka paskiewiczowska*, s. 200–203.

uzupełnienia przepisów karności szkolnej, z dodaniem instrukcji dla tejże zwierzchności, tudzież przepisów dla uczniów (Warszawa 1835), w której potępił liberalizm pedagogiczny i polityczny Królestwa Kongresowego i zalecał kary cielesne nawet w wyższych klasach gimnazjalnych⁴⁴. Już jako emeryt wydał pracę *Wiązanie dla moich wnuków. Pierwiastki czytania jako zachęta do nauki* (Warszawa 1849), w której wpajał dzieciom zamiłowanie do kraju i przywiązanie do wszystkiego, co swojskie⁴⁵. Inna praca, zatytułowana *Powieści starego nauczyciela dla swoich młodych przyjaciół* (Warszawa 1843, wyd. 2 1850) była negatywnie oceniona na łamach „Przeglądu Naukowego”, gdzie zarzucono autorowi nieznajomość najnowszych osiągnięć pedagogicznych⁴⁶. Zmienność poglądów Tomasza Dziekońskiego w czasie 50 lat jego działalności pedagogicznej odzwierciedlała przeobrażenia w systemie wychowania w zaborze rosyjskim⁴⁷.

Pomocą w wychowaniu domowym miała być książeczka napisana przez wymienionego już wcześniej **Fryderyka H. Lewestama**, *Obrazki z pożycia dobrej rodziny. Powieści dla grzecznych dzieci* (Warszawa 1844). Praca ta, przepojona treściami religijnymi, pokazywała wzorowe stosunki panujące w rodzinie (małżeństwa i trojga dzieci). Autor zawarł w niej również wiadomości o Berlinie i Poczdamie, o osobliwościach Wilanowa i dziełach sławnego założyciela tego miejsca⁴⁸.

Aleksy Nendzyński (1800–1846), inspektor w szkole obwodowej w Wieluniu w 1834 r., a w latach 1835–1843 profesor gimnazjum gubernialnego w Warszawie, gdzie uczył języka łacińskiego, opracował podręcznik do pedagogiki, który pisał na podstawie dwudziestoletniej pracy pedagogicznej oraz opierając się na dziełach pedagogów niemieckich i francuskich. Prace nad wydaniem rękopisu przerwała choroba i śmierć autora⁴⁹.

Wysoki poziom wiedzy pedagogicznej zaprezentował **Jan Papłoński** (1819–1885), nauczyciel języka rosyjskiego w warszawskich szkołach: obwodowej (1841), powiatowej (1842–1843), II gimnazjum (1842–1845) i gimnazjum gubernialnym (1846–1848), a także w Instytucie Szlacheckim (1849–1853), w memoriale dotyczącym projektu reformy szkolnej Wielopolskiego, w którym sformułował tezę o konieczności więzi szkoły z życiem⁵⁰. W projekcie tym postulował również konieczność podniesienia po-

⁴⁴ J. H u l e w i c z, *Dziekoński*, s. 136.

⁴⁵ Recenzja w „Bibliotece Warszawskiej” t. 2, 1849, s. 357.

⁴⁶ Recenzja w „Przeglądzie Naukowym” t. 2, 1843, s. 170.

⁴⁷ Por.: M. S t r a s z e w s k i, *Polska oświata i szkolnictwo*, s. 11.

⁴⁸ Recenzja w „Bibliotece Warszawskiej” t. 3, 1845, s. 622–625.

⁴⁹ A. W a g a, *Nekrolog A. Nendzyńskiego*, „Biblioteka Warszawska” t. 2, 1842, s. 124–128.

⁵⁰ *Historia nauki polskiej*, t. 3, s. 783.

ziomu szkolnictwa elementarnego i wprowadzenia jednolitego systemu organizacji całego szkolnictwa ogólnokształcącego⁵¹. Swoje poglądy na temat wychowania zawarł też w pracach: *Zasady wychowania domowego. Odczyt publiczny miany 5 marca 1871 r.* (Warszawa 1871, wyd. 3 – 1874) oraz *Zasady i zakres wychowania domowego oraz historia metody poglądowej. Odczyty publiczne miane na rzecz osad rolnych 1879* (Warszawa 1879). Wspomniany już wcześniej Teodor Sierociński był autorem *Pedagogiki, czyli nauki o wychowaniu* (Warszawa 1846). W pracy tej, opartej na poglądach wybitnych pedagogów niemieckich oraz w znacznym stopniu na „Chowannie” Bronisława F. Trentowskiego, za główny cel wychowania uważał ukształtowanie charakteru (religijne i moralne) oraz przygotowanie do życia praktycznego. Środki do osiągnięcia celu wychowania „... powinny być godziwe i stosowne, jak sam cel uczciwy i szlachetny”⁵². Wymóg ten, zdaniem A. Smołańskiego, jest szczególnie godny podkreślenia wobec stosowanej dawniej formuły, według której szlachetny cel uświęca środki⁵³. W procesie kształcenia zalecał Sierociński uwzględnianie zdolności ucznia oraz rozwijanie jego zainteresowań⁵⁴. Całą pracę podzielił na dwa działy: wychowanie i nauczanie. W dziale pierwszym osobno omówił wychowanie fizyczne i wychowanie umysłowe, a w dziale drugim wyodrębnił osobowość nauczyciela i metody nauczania oraz metodykę nauczania poszczególnych przedmiotów. Załączone do *Pedagogiki* wypisy z „Chowanny” Trentowskiego zamieścił w formie przypisów do swojej pracy⁵⁵.

Wymieniony wcześniej Henryk Wernic był autorem kilku rozpraw, poradników i artykułów o treści wychowawczej. W rozprawie *Myśli o wychowaniu i nauczaniu. Z autobiografią i portretem autora* (Warszawa 1895) wyjaśnił, że jego wzorem jeszcze z czasów nauki gimnazjalnej był Bronisław F. Trentowski⁵⁶. W pracy tej zalecał wystrzeganie się surowości w wychowaniu, omawiał znaczenie właściwego doboru piastunek i przygotowania dzieci do szkoły. W *Przewodniku wychowania* (Warszawa 1868) zalecał umożliwienie dziecku dochodzenie do poznawania samego siebie. Uważał ponadto, że „każdy człowiek musi być wychowywany dla swego

⁵¹ S. K o n a r s k i, *Papłowski Jan (1819–1885)*, PSB, t. 25, Wrocław 1980, s. 175–176.

⁵² T. S i e r o c i ń s k i, *Pedagogika czyli nauka wychowania*, Warszawa 1846, s. 8.

⁵³ S. S m o ł a ń s k i, *Ideaty wychowawcze w polskiej myśli pedagogicznej od XVI w. do końca II Rzeczypospolitej*, Opole 1994, s. 28–29.

⁵⁴ T. S i e r o c i ń s k i, *Pedagogika*, s. 6.

⁵⁵ Szerzej zob.: E. K u l a, *Działalność oświatowa Teodozego Sierocińskiego. Przyczynek do dziejów szkolnictwa w okresie międzypowstaniowym w Królestwie Polskim*, „Kieleckie Studia Historyczne” t. 14, 1996, s. 47–58.

⁵⁶ H. W e r n i c, *Myśli o wychowaniu i nauczaniu. Z autobiografią i portretem autora*, Warszawa 1895, s. 15.

czasu, dla swego narodu i dla stosunków, w których ma żyć i działać⁵⁷. Późniejsze wydanie tej pracy nosiło tytuł *Praktyczny przewodnik wychowania* (Warszawa 1891). Napisał też poradnik: *Co opowiadać dzieciom do lat siedmiu* (Warszawa 1900) oraz artykuły w „Przeglądzie Pedagogicznym”, m.in.: *Czy przynosi korzyść sztuce wychowania teoria zdolności wrodzonych i odziedziczonych* (1882, nr 9), *Bądźmy ostrożni kształcąc umysł dziecka w pierwszej jego epoce* (1885, nr 12), *Czy i jak karać należy małe dzieci* (1885, nr 22), *Kilka słów o wychowaniu naszych chłopców* (1886, nr 5), *Bacność na wychowanie domowe* (1887, nr 6), *Kilka słów o karności w wychowaniu* (1887, nr 7, 8), *Uprzedzenia o bezskuteczności wychowania* (1887, nr 11).

Józef Żochowski (1801–1851), nauczyciel fizyki i historii naturalnej w gimnazjum w Szczepieszynie w latach 1837–1838, własne poglądy na wychowanie zawarł w pracy *Filozofia serca, czyli mądrość praktyczna* (Warszawa 1846). W wychowaniu, zdaniem Żochowskiego, należy dążyć do samodzielności dziecka poprzez rozwijanie w nim pobudek wewnętrznych. Ostatecznym zaś celem było dążenie do Boga, oparte na żywej wierze. Wymienioną w tytule mądrość praktyczną uważał za filozofię prawdziwie chrześcijańską, a przeciwstawiał jej pogańską filozofię rozumu⁵⁸.

Jak już wcześniej wspomniano, problematyką nauczania i wychowania elementarnego zajęły się w swej twórczości 24 osoby, tj. 2% ogółu nauczycieli szkół średnich w Królestwie w okresie międzypowstaniowym. Prezentowana tu problematyka ich prac w większości wypadków była efektem wieloletniego doświadczenia pedagogicznego tych nauczycieli, równocześnie jednak nie była główną bądź jedyną dziedziną ich zainteresowań. Feliks Jezierski był krytykiem i historykiem literatury, poetą, tłumaczem, filozofem i najwięcej swoich prac poświęcił zagadnieniom językoznawczym oraz literaturze angielskiej, jako znakomity jej znawca⁵⁹, Józef Korzeniowski był jednym z wybitniejszych prozaików XIX w., autorem dramatów i komedii społeczno-obyczajowych⁶⁰, Adolf Kudasiewicz publikował prace z zakresu językoznawstwa⁶¹, Fryderyk H. Lewestam był historykiem literatury i tłumaczem⁶², większość prac Jana Papłońskiego dotyczyła zagadnień słowiańskiej filologii porównawczej⁶³, Aleksy Nendzyński

⁵⁷ H. W e r n i c, *Przewodnik wychowania*, Warszawa 1868, s. 40.

⁵⁸ *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, Wrocław 1971, s. 454.

⁵⁹ *Nowy Korbut*, t. 7, s. 509.

⁶⁰ *Tamże*, t. 8, s. 82–104.

⁶¹ *Tamże*, s. 230.

⁶² *Tamże*, s. 273–275.

⁶³ *Tamże*, t. 9, s. 9–10.

był autorem prac z filologii klasycznej⁶⁴, wśród twórczości Teodozego Sierocińskiego przeważały prace o tematyce językoznawczej⁶⁵, prace Antoniego Wagi dotyczyły zoologii, entomologii i botaniki⁶⁶, Józef Żochowski swoje prace poświęcał głównie zjawiskom fizycznym i opartym na nich swoim wynalazkom⁶⁷.

Większość prac poświęcona była sprawom wychowania i kształcenia domowego, co było rezultatem postępującej rusyfikacji szkolnictwa w Królestwie Polskim. W takich warunkach możliwości wychowywania w duchu polskim stwarzało kształcenie indywidualne, dlatego też częściej opowiadano się za wychowaniem domowym.

Omówione w tym artykule publikacje, mimo różnej ich wartości, świadczą o chęci podniesienia poziomu kształcenia elementarnego. Dzisiaj są one świadectwem aktywności intelektualnej oraz kompetencji ich autorów, którzy mimo trudnego położenia oświaty w okresie międzypowstaniowym, prezentowali wysoki poziom wiedzy pedagogicznej. Prace te, zawierające ówczesne poglądy na wychowanie, niewątpliwie przyczyniły się do rozwoju współczesnej myśli pedagogicznej.

⁶⁴ *Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda*, t. 10, s. 445.

⁶⁵ *Nowy Korbut*, t. 8, s. 173–175.

⁶⁶ *Historia nauki polskiej*, t. 3, s. 504.

⁶⁷ F. K u c h a r z e w s k i, *Piśmiennictwo techniczne polskie*, t. 2, Warszawa 1921, s. 383.